

Democratie leren door filosoferen

promotieonderzoek

onderzoeker

Rob Bartels

promotor:

prof. dr. Wiel Veugelers

copromotor vanuit INHOLLAND:

dr. Jeroen Onstenk

Inhoud

Inhoud **2**

Inleiding..... **3**

    Burgerschap en burgerschapsvorming 3

    Filosofen met kinderen 5

    Filosofen met kinderen en burgerschapsvorming 6

    Inleiding tot de probleemstelling 7

Vraagstelling **10**

Relevantie **11**

    Maatschappelijke relevantie 11

    Wetenschappelijke relevantie 11

    Relevantie voor INHOLLAND 12

Methodologie **13**

    Literatuuronderzoek 13

    Empirisch onderzoek 13

Onderzoeksplan en mijlpalen..... **17**

Literatuur **18**

Inleiding

Democratie leren door filosoferen! De titel van dit onderzoek verwijst naar een aanname: door te filosoferen ontwikkelen kinderen essentiële democratische burgerschapsvaardigheden en -attituden. Is dat zo? En als dat zo is: hoe werkt dat dan? Dat willen we onderzoeken. In deze inleiding zullen we eerst ingaan op de actualiteit van het begrip burgerschap, in de samenleving en specifiek in het onderwijs. Daarna zullen we het fenomeen filosoferen met kinderen duiden en de relatie met burgerschapsvorming verkennen. Vervolgens lichten we de probleemstelling toe. De relevantie van het onderzoeksvoorstel komt apart, na de vraagstelling, aan de orde.

Burgerschap en burgerschapsvorming

De burger is terug van weg geweest. Decennia lang waren de burger en burgerschap begrippen die overgebleven waren uit de negentiende eeuw. In de jaren negentig begon de comeback. Burgerschap is een belangrijk thema in het debat over integratie en de multiculturele samenleving. Burgerschap is aan de orde als het gaat om het draagvlak van de democratie (RMO, 2007). De revitalisering van burgerschap wordt ook gezien als een panacee voor de versterking van de maatschappelijke samenhang en betrokkenheid (Onderwijsraad, 2003). Daarmee is burgerschap een verre van eenduidig concept. In de politieke theorie, en sinds kort ook in het onderwijs, circuleren tal van burgerschapsconcepten, m.b.t. het onderwijs alleen al driehonderd verschillende (Franken e.a. 2003). Die variëren van uiterst minimale, er wordt alleen invulling gegeven aan de verhouding tussen de burger en de staat, tot zeer veel omvattende, gevuld met alle dimensies van het maatschappelijk leven, bijv. economische (werk en inkomen) en sociaal-culturele (zich thuis voelen). Mens- en maatschappijopvattingen zijn daarin vaak van doorslaggevende betekenis: de burger als lid van de gemeenschap, de wereldburger, e.d. In de conceptualisering van burgerschap kunnen we drie hoofdstromen identificeren (Veugelers, 2003; Leenders en Veugelers, 2004; Dekker en de Hart, 2002):

- de (neo) liberale opvatting van burgerschap. Het uitgangspunt is het individu en zijn persoonlijke voorkeuren. Deze burger heeft vooral rechten, zijn plicht is het zich te houden aan het 'sociale contract' dat hij verondersteld wordt te hebben afgesloten met andere burgers, dit zijn de wetten die nodig zijn voor een vredig samenleven en het waarborgen van de rechten van het individu. Het ideaal is in deze opvatting de volledige ontplooiing van het individu.
- de communitaristische opvatting van burgerschap. Het uitgangspunt hierin is de sociale en culturele gemeenschap waarin individuen banden van solidariteit met elkaar hebben en waaraan zij identiteit en gemeenschappelijke waarden en normen ontleen. Deze burger is een sociaal en politiek wezen die samen met anderen gemeenschappelijke doelen nastreeft en belangen deelt.
- kritisch democratisch burgerschap (Leenders en Veugelers, 2004; Onstenk, 2005) en de neo-republikeinse opvatting van burgerschap (van Gunsteren, 1992). In deze opvattingen staat het kritisch participeren van het individu in het publieke domein centraal. Er wordt in deze opvattingen geen dominante waardeoriëntatie erkend, de permanente discussie over waarden wordt gekoesterd. Deze burger draagt actief bij aan de vormgeving van het publieke leven.

Burgerschap is een thema geworden in het onderwijs. Het is een van de plaatsen waar burgerschapscompetenties kunnen worden verworven en ontwikkeld. In de Lissabon-akkoorden (2000) heeft de Europese Unie de bevordering van 'Active Citizenship' als een van de kerntaken van het onderwijs aangewezen. In Nederland zijn sinds februari 2006 basisscholen en scholen voor voortgezet onderwijs wettelijk verplicht een bijdrage te leveren aan actief burgerschap en sociale integratie. Het ministerie van OCW verbindt burgerschap hier met sociale cohesie, en met waarden als tolerantie, respect en hulpvaardigheid.

Het belang van burgerschapsvorming in het onderwijs wordt thans breed onderkend. Desondanks is nog weinig bekend over vormgeving en effecten (Onstenk, 2005). Het lectoraat Geïntegreerd Pedagogisch Handelen van de Hogeschool INHOLLAND richt zich dan ook op de vraag hoe burgerschapsvorming past binnen de bredere pedagogische opdracht van de school. Daarbij wordt uitgegaan van de kritisch democratische burgerschapsopvatting. Burgerschapscompetenties hebben daarin betrekking op het vermogen om in de maatschappij te participeren als actief burger en daarbij zelfstandig, verantwoord, normatief en waardebewust te handelen (Onstenk, 2002). Deze competenties zullen een herkenbare plek moeten krijgen binnen het curriculum van de school. De ontwikkeling ervan moet nadrukkelijk gekoppeld worden aan praktijkervaringen in het onderwijs (Onstenk, 2002). Dit houdt in dat kinderen al in de school kunnen participeren als (aankomend) burger op microniveau (Onderwijsraad, 2003). Met het perspectief van kritisch democratisch burgerschap, betekent dit dat de school situaties zal moeten scheppen waarin kinderen democratisch kunnen handelen. We noemen deze situaties democratische praktijken. Hierbij wordt aangenomen dat kinderen door deel te nemen aan democratische praktijken zich de competenties van de kritisch democratische burger eigen maken. 'Onderdelen van competentie, zoals een praktische oordeelkundigheid ten aanzien van de toepassing van regels, het kunnen omgaan met imperfecties en met het eigen falen, het verkrijgen van inzicht in een situatie zodat men op de juiste wijze en het juiste moment kan handelen, maar ook taken als het competent leiden van een vergadering, vergen vooral veel oefening in de praktijk. Burgers leren deze vaardigheden niet uit 'burgerschapslessen', maar door zich te bewegen in burgerschapspraktijken of iets wat daarop lijkt. Door deelname aan burgerschapspraktijken vormen mensen zich als burger.' (van Gunsteren, 1992). Van Gunsteren beroept zich hierbij op 'The reflective practitioner', de professional die competenties vooral verwerft door reflectieve deelname aan beroepspraktijken (Schön, 1983).

We willen hier ook graag Dewey opvoeren. Zijn visie vormt de brug tussen democratie en de school, als ook naar het filosoferen met kinderen. In de visie van Dewey heeft de school een welomschreven taak: het bevorderen van democratische attitudes en handelwijzen. Dat moet de school niet zo zeer doen door kinderen voor te bereiden op deelname aan de gemeenschap, maar door het tot stand brengen van actuele gemeenschap; de school kan niet volstaan met het 'overdragen' van kennis, er zullen situaties moeten worden gecreëerd waarin aan de constructie van kennis kan worden geparparticeerd. Door de school te organiseren als democratische samenleving in het klein kan een bijdrage geleverd worden aan de ontwikkeling van de samenleving in een meer democratische richting (Berding, 1999).

In het navolgende zullen we eerst het filosoferen met kinderen preciezer duiden. Daarna komen we terug op de relatie met het werk van Dewey en met democratische burgerschapsvorming.

Filosoferen met kinderen

Het filosoferen met kinderen (ook wel kinderfilosofie genoemd), zoals we dat nu kennen, bestaat sinds het einde van de jaren zestig. De Amerikaanse filosoof Matthew Lipman geldt als de grondlegger. Lipman, directeur van het Institute for the Advancement of Philosophy for Children (IAPC) van het Montclair State College in New Jersey, ontwikkelde een methodiek en een curriculum voor het filosoferen met kinderen.

Het centrale concept in de methodiek van het IAPC programma is de 'community of inquiry', in het Nederlands: de onderzoeksgroep, of de gemeenschap van onderzoek. De centrale gedachte is dat de groep zich tijdens het filosoferen omvormt tot een gemeenschap van onderzoek die samen nadenkt, waarbij de leraar optreedt als faciliteerder van het gesprek. Wat kenmerkt de gemeenschap van onderzoek? In de visie van Lipman is het vertrekpunt altijd dat wat kinderen denken. Alles wat gedacht wordt, kan worden uitgesproken. Zo moet de ruimte ontstaan die nodig is voor een gezamenlijk denkproces. Kinderen moeten alles kunnen uitspreken wat ze denken en zijn bereid daarover met anderen in gesprek te gaan. Dat betekent dat aan iedereen gevraagd kan worden om verklaring, uitleg, of argumenten voor de uitgesproken opvattingen. Het filosoferen in de gemeenschap van onderzoek is authentiek. Er wordt gezegd wat op dat moment gedacht wordt: het zou op geen enkele manier een simulatie van een wereld buiten de school zijn. Het gaat alleen om wat de leden van de groep zelf denken. Iets van horen zeggen, dat niet actief door iemand gedacht wordt, valt buiten beschouwing.

Filosoferen met kinderen wordt in zo'n veertig landen in het onderwijs geïmplementeerd. De onderzoeksgroep wordt vrij algemeen als methodisch uitgangspunt geaccepteerd, maar in de praktijk zien we toch zeer verschillende benaderingen. Die komen voort uit verschillende filosofische tradities, maar ook simpelweg uit verschillende accenten en stijlen die leraren in hun aanpak of in de gesprekken leggen. De werkwijze van Lipman noemen we 'dialogisch handelen', de nadruk ligt op beweren, navragen, onderzoeken in gemeenschappelijke dialoog. Anderen leggen meer nadruk op begripsvorming: het analyseren van (filosofische) begrippen. In de aanpak van bijv. Gareth Matthews staat de verwondering centraal, het vragen. De Duitse filosoof Ekkehard Martens onderscheidt vier hoofdwegen in het landschap van de kinderfilosofie: dialogisch handelen, begripsvorming, zich verbazen, en verlichting, 'deze raken en kruisen elkaar, (...) deze verschillende methoden zijn verschillende facetten van die ene filosofie' (Martens, 2000).

Ook kunnen we verschillen in benadering herkennen die terug te voeren zijn tot de bedoelingen die aan het filosoferen met kinderen worden gegeven. Richard Anthone en Freddie Mortier onderscheiden vier typen doelstellingen die de gespreksleider in het filosofisch gesprek tracht te realiseren (Anthone en Mortier, 2007):

1. Inhoudelijke doelstellingen; het gaat hierbij om het verwerven van kennis van, en inzicht in een bepaalde (de besproken) wijsgerige kwestie.
2. Doelstellingen op het gebied van de ontwikkeling van denkvaardigheden.

3. Doelstellingen op het vlak van persoonlijke zingeving. Het filosoferen stelt kinderen in staat tot een zinvoller contact met hun leefwereld.
4. Doelstellingen op het vlak van de realisatie van de filosofische werkvorm, concreet de gemeenschap van onderzoek.

Anthone en Mortier menen dat de keuze voor een bepaald type doelstelling verbonden is met filosofische tradities. Kiezen voor met name type 2 doelstellingen (denkvaardigheden) houdt een keuze in voor een analytische benadering volgens de Anglo-Amerikaanse filosofische traditie. Zo zou een voorkeur voor persoonlijkheidsdoelen een keuze inhouden voor een praktisch-therapeutische benadering, het model van de wijsbegeerte van de Oudheid. Het centraal stellen van inhoudelijke doelen zou volgens hen meer overeenkomen met de traditie van de continentale filosofie. Het centraal stellen van de vorming van de gemeenschap van onderzoek, verbinden zij met een waardenpedagogische benadering. Ze stellen overigens dat de vier typen doelstellingen onderling verbonden zijn. Door een doelstelling expliciet na te streven realiseer je ook de andere.

Niet alleen wereldwijd tussen landen, maar ook tussen scholen, onder leraren, merken we verschillen op in benadering. Filosoferen met kinderen komen we dus in verschillende vormen tegen. Het Centrum Kinderfilosofie Nederland erkent nadrukkelijk deze diversiteit en stimuleert de discussie hierover tussen de betrokkenen in Nederland en Vlaanderen.

Filosoferen met kinderen en burgerschapsvorming

Matthew Lipman plaatst het filosoferen met kinderen in het perspectief van de democratische samenleving. Daarbij steunt hij vooral op het democratiebegrip van Dewey. Democratie is ook en vooral een vorm van samenleven, een manier waarop mensen hun ideeën en ervaringen met elkaar uitwisselen, daarover met elkaar communiceren en daaraan groeien. Dit doen ze in de erkenning van wederzijdse belangen van individuen en groepen. Daarom is democratie ook geen vast gegeven, een toestand die wij, de volwassenen van vandaag, kunnen aanbieden aan kinderen, de volwassenen van morgen. Democratie is veel meer een weg waaraan we voortdurend moeten werken door een intensieve interactie tussen zo veel mogelijk individuen en groepen in de samenleving (Berding, 1999).

Een democratische samenleving als de onze, vindt Lipman, moet alles in het werk stellen om zijn burgers tot redelijke individuen op te voeden. Een democratische samenleving kan niet gedragen worden door individuen die alleen maar rationeel zijn, d.w.z. mechanisch en strikt kunnen redeneren, maar niet in staat zijn om hun denkvermogens op elkaar af te stemmen. Evenmin kan ze gedragen worden door individuen die wel van een behoorlijk aantal kennisgebieden op de hoogte zijn, maar niet bij machte zijn om ze op de juiste manier toe te passen (Lipman, 1991). In een wereld die voortdurend verandert, een wereld die meer en meer multicultureel wordt, is het belangrijk ervoor te zorgen dat individuen zich ontwikkelen tot personen met een goed oordeelsvermogen.

Twee van de belangrijkste doelen van het filosoferen met kinderen zijn:

- het ontwikkelen van het denk- en oordeelsvermogen van kinderen;
- het ontwikkelen van de dialoog.

Filosoferen met kinderen wil een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van het denkvermogen van kinderen. Meer specifiek gaat het volgens Sasseville om (Sasseville, 2003):

- het ontwikkelen van het kritisch denkvermogen, dat is het denkvermogen dat betrouwbare criteria kan hanteren, dat contextgevoelig is en zichzelf kan verbeteren;
- het ontwikkelen van het creatief denkvermogen, dat is het denkvermogen waarmee patronen kunnen worden doorbroken en nieuwe verbanden kunnen worden gelegd;
- het ontwikkelen van het redeneervermogen, dat is het vermogen om correcte gevolgtrekkingen te maken;
- het ontwikkelen van onderzoeksvaardigheden, waarmee het mogelijk is informatie op een coherente wijze te organiseren en te interpreteren;
- het kinderen ertoe brengen zelfstandig na te denken.

Filosoferen met kinderen richt zich op dialoog. 'Filosofische gesprekken zijn niet simpelweg te herleiden tot het tegenover elkaar zetten van meningen', schrijven Kessels c.s. 'Het gaat er niet om anderen te overtuigen van het eigen gelijk, noch is het een louter uitwisselen van ervaringen, standpunten en overtuigingen. In de filosofische dialoog streven we ernaar de verschillende meningen die aan bod komen te verrijken, we gaan op zoek naar de verbinding tussen de standpunten, we proberen de ideeën of vooroordelen op te sporen die achter bepaalde uitdrukkingen steken. In een filosofisch gesprek hebben de deelnemers een gezamenlijk belang, het uitdiepen van de kwestie die aan de orde is' (Kessels, e.a. 2002).

Daarom is er, volgens Kessels c.s., in het filosoferen 'waarlijk sprake van een dialoog':

- kinderen luisteren naar elkaar;
- ze stellen elkaar vragen;
- ze verplaatsen zich in de ander, proberen de wereld door elkaars ogen te bekijken;
- ze denken niet tegen de anderen ('ja, maar'), ze denken met de anderen, samen, als één hoofd ('ja, en').

De filosofische dialoog behoeft geen eenduidige antwoorden, oplossingen of besluiten. Wederzijds begrip en inzicht in elkaars denken is het – beoogde - resultaat (Kessels, e.a. 2002).

Inleiding tot de probleemstelling

Filosoferen met kinderen is o.a. gericht op de vorming van democratische vaardigheden en attitudes. Het wil bijdragen aan de ontwikkeling van competenties, die worden genoemd als belangrijk voor kritisch democratisch burgerschap. Het filosoferen met kinderen zou een democratische praktijk zijn, een situatie in de school waarin kinderen democratie kunnen praktiseren. Filosoferen met kinderen is gebaseerd op uitgangspunten als: kinderen zijn gelijkwaardig, ze overleggen en gaan in dialoog met elkaar, kinderen vormen een mening, op basis van argumenten en dat doen ze zelf, onafhankelijk van anderen, verschillen van mening wordt gewaardeerd.

Doelen en uitgangspunten van het filosoferen met kinderen zijn pretentief, maar worden die pretenties ook waargemaakt? Kunnen we in de praktijk van het filosoferen met kinderen waarnemen dat kinderen inderdaad democratische burgerschapscompetenties verwerven?

Tot nu toe werd weinig systematisch onderzoek gedaan naar de praktijk van het filosoferen met kinderen en zeker niet in het perspectief van de vorming van democratische vaardigheden en attitudes. Wel is er recent in Schotland een onderzoek gedaan, waarin de ontwikkeling van denkvaardigheden en die van de dialoog tijdens het filosoferen, alsmede de verwerving van sociale competenties daardoor, werden onderzocht (Trickey, 2007). In Vlaanderen en Nederland hebben onderzoeken plaatsgevonden, waarin de invloed van het filosoferen op het sociaal klimaat in de klas mede werd onderzocht (Anthonie 2005, Bartels, 2007 – 1). De resultaten van deze onderzoeken geven indicaties dat filosoferen met kinderen een bijdrage kan leveren aan democratische burgerschapsvorming.

Een complicerende factor voor het praktijkonderzoek naar het filosoferen met kinderen is de veelvormigheid van het concept, zoals hiervoor is toegelicht. In de loop van 2008 komt een programma beschikbaar voor de basisschool, waarin een gefundeerde aanpak van filosoferen met kinderen is uitgewerkt. Het programma steunt methodisch op de aanpak van Lipman, nl. die van het dialogisch handelen. De nadruk ligt daarin op het onderzoeken van opvattingen, redeneringen, argumentaties, e.d. in gemeenschappelijke dialoog. Dit programma, dat door het Centrum Kinderfilosofie Nederland is ontwikkeld, heeft als belangrijkste doelen de ontwikkeling van dialogische vaardigheden en attitudes, zoals naar elkaar luisteren, elkaar vragen stellen, de waardering van verschillende opvattingen, en het ontwikkelen van het denk- en oordeelsvermogen van kinderen, het leren redeneren, het leren uitdrukking te geven aan opvattingen, e.d. De evaluatie van de pilots van het programma laat zien, dat leraren vinden dat ze met dit programma de methodiek goed kunnen uitvoeren (Bartels, 2007 – 2).

Het onderzoek, dat we hier voorstellen, wordt uitgevoerd op scholen die met dit programma werken. Er wordt nagegaan hoe leraren dit curriculum interpreteren en in de praktijk vormgeven, en hoe kinderen het programma ervaren en wat zij ervan leren.

De hoofdvraag van dit onderzoek is: welke bijdrage levert filosoferen met kinderen aan democratische burgerschapsvorming? De belangrijkste aandacht gaat daarbij uit naar de relevante leerprocessen die zich tijdens het filosoferen voordoen en de leerresultaten die dit heeft.

Om hierin inzicht te krijgen zullen we in het onderzoek het model van niveaus van het curriculum hanteren, zoals door Goodlad en in Nederland door van den Akker wordt gebruikt (Goodlad, 1979, van den Akker, 1988, 2005). Zij gaan ervan uit dat een curriculum op zes niveaus geanalyseerd kan worden:

1. het ideële curriculum: de algemene doelstellingen van een programma;
2. het formele curriculum: het curriculum uitgewerkt in concrete doelen en materialen;
3. het geïnterpreteerde curriculum: de interpretatie die de leraar maakt van het programma;
4. het geoperationaliseerde curriculum: het door de leraar daadwerkelijk uitgevoerde curriculum;
5. het ervaren curriculum: het door de kinderen uitgevoerde en ervaren curriculum;
6. het geëffectueerde curriculum: dat wat de kinderen hebben geleerd.

Dit model is zeer geschikt om te onderzoeken of de beoogde doelen en uitgangspunten ook in leerprocessen en resultaten zichtbaar worden, en om inzicht te krijgen in de mate van overeenkomst en verschil tussen de doelen en beoogde resultaten (niveau 1) en de bereikte resultaten (niveau 6).

democratie leren door filosoferen

promotieonderzoek

Om inzicht te krijgen welke contextfactoren het eventueel optreden van leerprocessen en resultaten stimuleren dan wel belemmeren zullen de contexten van de onderzoeksscholen, de pedagogische visie, de schoolpopulatie, de samenstelling van de groepen, de leeftijd van de kinderen, en de rol van de leraar, nauwkeurig worden onderzocht, en geanalyseerd in relatie tot de eventueel waargenomen leerprocessen en resultaten. Uitgaande van de opvatting dat kinderen niet alleen leren voor later, maar dat we ze juist ook actief burgerschap in de microsamenleving van de school willen laten praktiseren, is de vraag noodzakelijk in hoeverre het filosoferen invloed heeft op de democratische omgangsvormen in de school. De vraag is of kinderen in staat zijn de eventueel verworven democratische competenties ook op andere momenten en in andere activiteiten in de school in te zetten? Met andere woorden: worden de scholen democratischer gemeenschappen door het filosoferen?

Vraagstelling

Hoofdvraag:

Welke bijdrage levert filosoferen met kinderen aan democratische burgerschapsvorming?

Deelvragen:

1. Theoretische verkenning van de onderzoeksvraag:
  - a. Wat bedoelen we met democratie en democratisch burgerschap?
  - b. Hoe kan democratische burgerschapsvorming gestalte krijgen in het onderwijs?
  - c. Wat is filosoferen met kinderen?
  - d. Wat is het verband tussen filosoferen met kinderen en democratische burgerschapsvorming?
2. Waarom en hoe praktiseren scholen het filosoferen met kinderen?
  - a. Welke doelen en/of motieven hebben leraren hiervoor?
  - b. Hebben doelen, motieven, en / of werkwijze een relatie met democratische burgerschapsvorming?
  - c. Op welke wijze geven ze het filosoferen met kinderen vorm?
3. Wat gebeurt er tijdens het filosoferen met kinderen?
  - a. Welke leerprocessen m.b.t. democratisch burgerschapsvorming doen zich daarin voor?
  - b. Welke kenmerken van het filosoferen stimuleren c.q. belemmeren het optreden van deze leerprocessen?
4. Welke leerresultaten heeft het filosoferen met kinderen?
  - a. Wat zijn de leerresultaten m.b.t. democratisch burgerschapsvorming volgens betrokkenen?
  - b. Welke kenmerken van het filosoferen stimuleren c.q. belemmeren het optreden van deze resultaten?
5. Welke invloed heeft het filosoferen - in de zin van democratische omgangsvormen – op het handelen van kinderen en leraren in de school?

Relevantie

Maatschappelijke relevantie

Het debat over integratie lijkt soms meer op een segregatiedebat, hoe scherper de tegenstellingen worden neergezet, hoe mooier we het lijken te vinden. Debatten moeten soms op het scherpst van de snede worden gevoerd. Dat kan noodzakelijk zijn om helderheid te krijgen over de kwestie, die aan de orde is. Daarom is de toon van het huidige debat misschien een noodzakelijke fase in het gesprek. Op enig moment zullen we echter weer tot rede moeten komen. Hoe zeer mensen ook van elkaar mogen verschillen, we maken deel uit van dezelfde samenleving en daarom zijn we met elkaar verbonden. Dat maakt het nodig dat we in dialoog gaan en blijven. Dialoog is geen debat of discussie om het gelijk van het Lagerhuis. In een dialoog zijn we niet op zoek naar eenduidige, en zeker niet naar uniforme antwoorden. Dialoog is een poging begrip en inzicht te krijgen in elkaars denken en handelen, in de erkenning van verschil.

Een democratische samenleving heeft burgers nodig die de wil en het vermogen hebben tot dialoog. Filosoferen heeft een dialogisch karakter, het heeft een traditie rijk van kennis en ervaring over dialoog. Vooral hierom verwachten we dat filosoferen met kinderen een belangrijke bijdrage kan leveren aan democratische burgerschapsvorming. Daarbij komt dat kinderen in de dialoog hun denken en oordeelsvermogen kunnen ontwikkelen. Oordelen is een verantwoordelijkheid van de democratische burger.

Er wordt vooral veel gepraat over burgerschapsvorming, maar er is nog weinig bekend over vormgeving en effecten, schreef de Onderwijsraad enkele jaren geleden (Onderwijsraad, 2003). Dat is grotendeels nog zo, hoewel het onderwijs inmiddels wel enige initiatieven rijker is geworden. Met name noemen we hier het ontwikkelproject 'Democratisch burgerschap in de basisschool' van de begeleidingsdienst Eduniek en de Universiteit van Utrecht. Dit project steunt vooral op het versterken van het pedagogisch klimaat en de school als democratische gemeenschap. Filosoferen wil vooral steunen op de ontwikkeling van het denk- en oordeelsvermogen en de dialoog. Daarom is de vraag in dit onderzoek of deze elementen van het filosoferen inderdaad bijdragen aan democratische burgerschapsvorming zeer relevant voor de samenleving en het onderwijs.

Wetenschappelijke relevantie

Filosoferen met kinderen wordt sinds het einde van de jaren zestig internationaal gepraktiseerd. Vooral in de Verenigde Staten en Canada is al veel onderzoek gedaan naar de effecten ervan. Deze onderzoeken richten zich voornamelijk op de effecten op de intellectuele ontwikkeling van kinderen. Onderzoeken naar de ontwikkeling van sociale competenties door filosoferen zijn pas van recentere datum. Het in de inleiding genoemde Schotse onderzoek is daarvan het meest duidelijke voorbeeld. Tegelijk is het een Europees voorbeeld van onderzoek naar het filosoferen met kinderen. Europees onderzoek op dit terrein is zeer schaars. Onderzoek naar de bijdrage die filosoferen met kinderen

levert aan democratische burgerschapsvorming is alleen in de jaren tachtig in Guatemala gedaan, in een wel heel specifieke context dus (IAPC, 2007).

Hoewel filosoferen met kinderen door de grondlegger ervan, Matthew Lipman, wordt geplaatst in het perspectief van de democratische samenleving, en deze relatie ook door vele anderen wordt erkend (Portelli & Reed, 1995), is er nagenoeg geen onderzoek op dit terrein gedaan. Deze vaststelling en de actualiteit van burgerschapsvorming maken onderzoek naar de hier voorliggende vragen relevant.

Relevantie voor INHOLLAND

Het lectoraat Geïntegreerd Pedagogisch Handelen van Hogeschool INHOLLAND richt zich op de vraag hoe burgerschapscompetenties als leerdoel passen binnen de bredere pedagogische opdracht van het onderwijs. Burgerschapcompetenties zullen een herkenbare plek moeten krijgen binnen het curriculum en expliciet in het primaire proces aan de orde moeten worden gesteld. De ontwikkeling van deze competenties moet nadrukkelijk gekoppeld worden aan praktijkervaringen in het onderwijs (Onstenk, 2005). Het lectoraat heeft al enkele jaren geleden de bijdrage herkend die het filosoferen met kinderen levert aan deze opdracht. Daarom sponsorde het lectoraat in 2004 en 2005 het actieonderzoek 'Leraren filosoferen' naar motieven en handelen van leraren die met kinderen filosoferen. Daarom werd in 2006 het onderzoek Democratie in Dialoog opgezet, dat als verkennend voor het hier voorgestelde onderzoek kan worden gezien. Het lectoraat is daarbij vooral steeds geïnteresseerd in de doorwerking die het filosoferen heeft. De relevantie van het onderzoek 'Democratie leren door filosoferen' is voor het lectoraat gelegen in het feit dat hierin een concrete en herkenbare praktijk, die past binnen de bredere pedagogische opdracht van de school, wordt onderzocht naar de doorwerking in burgerschapscompetenties en andere situaties in de school. De School of Education Alkmaar/Haarlem heeft in het businessplan 2006 – 2008 enkele thema's aangewezen waar het inhoudelijk beleid van de school zich vooral op focust: burgerschap, techniek, taalontwikkeling & identiteit, (kinder)filosofie en ICT & didactiek. De School heeft in de locatie Alkmaar al een lange traditie in filosofie en filosoferen met kinderen. De Opleiding Leraren Basisonderwijs van toen nog de Hogeschool Alkmaar was een van de eerste pabo's in Nederland die het filosoferen met kinderen integraal opnam in het curriculum. Het Centrum voor Kinderfilosofie was van 2000 tot en met 2006 aan de opleiding verbonden. De School biedt alle studenten van INHOLLAND een verbredende minor Filosofie en Creatief Denken aan. Burgerschap is een nieuw fenomeen. Dit onderzoek brengt twee van de inhoudelijke prioriteiten van de School bij elkaar.

Methodologie

Literatuuronderzoek

Het literatuuronderzoek beoogt de centrale concepten die in dit onderzoek aan de orde zijn – ook in hun onderlinge samenhang - te verhelderen (deelvraag 1). Tevens moet het literatuuronderzoek vergelijkbare en relevante praktijken en onderzoeksresultaten aan het licht brengen.

Empirisch onderzoek

De hoofdmoot van het onderzoek is empirisch onderzoek in een aantal scholen. Hierin zijn de volgende componenten te onderscheiden:

Onderzoek naar de context

Een analyse van de schoolplannen en andere publicaties van de betrokken scholen, interviews met de schoolleiders en in iedere school met enkele leraren en enkele kinderen, zo mogelijk ook met enkele ouders, moet inzicht geven in de voor dit onderzoek relevante gegevens van de context van de scholen waar het onderzoek plaatsvindt, zoals: waarom deze scholen het filosoferen met kinderen praktiseren, welke visie deze scholen hebben op burgerschapsvorming, welke andere activiteiten deze scholen ondernemen die in relatie te brengen zijn met filosoferen en / of met democratische burgerschapsvorming (deelvraag 2).

Leerprocessen en resultaten; curriculumonderzoek

Welke leerprocessen doen zich tijdens het filosoferen voor, in relatie tot democratische burgerschapsvorming (deelvraag 3a)? En: welke resultaten nemen betrokkenen waar (deelvraag 4a)?

Deze vragen vormen het hart van het onderzoek.

Hierbij wordt het model van niveaus van het curriculum gehanteerd, zoals dat door Goodlad en door van den Akker is ontwikkeld (Goodlad, 1979, van den Akker, 1988, 2005). Dit betekent dat voor specifieke onderzoeksvragen op een bepaald niveau van het curriculum data worden verzameld. Deze niveaus zijn:

1. het ideële curriculum: de algemene doelstellingen van het programma;
2. het formele curriculum: het curriculum uitgewerkt in concrete doelen en materialen;
3. het geïnterpreteerde curriculum: de interpretatie die de leraar maakt van het programma;
4. het geoperationaliseerde curriculum: het door de leraar daadwerkelijk uitgevoerde curriculum;
5. het ervaren curriculum: het door de kinderen uitgevoerde en ervaren curriculum;
6. het geëffectueerde curriculum: dat wat de kinderen hebben geleerd.

Het ideële en formele (ontworpen) curriculum wordt geanalyseerd aan de hand van de (inter)nationale literatuur op het terrein van kinderfilosofie en het programma zoals dat door het Centrum Kinderfilosofie Nederland is ontwikkeld. De analyse moet op niveau 1 inzicht geven in de – in het

kader van burgerschapsvorming – relevante doelen van het filosoferen met kinderen en de methodische implicaties voor het filosoferen zelf. De analyse op niveau 2 moet inzicht geven hoe in het gebruikte programma de op niveau 1 geformuleerde doelen e.d. op het concrete niveau van het materiaal vertaald worden.

Het geïnterpreteerde curriculum (niveau 3) wordt gereconstrueerd op basis van interviews met vijftien leraren. Deze interviews worden uitgevoerd aan de hand van een voor dit onderzoek ontwikkelde checklist. De interviews richten zich o.a. op de relatie tussen persoonlijke overtuigingen van de leraren t.a.v. het filosoferen met kinderen en burgerschapsvorming, en de doelen en uitgangspunten van het programma.

Het geoperationaliseerde en ervaren curriculum (niveau 4 en 5) worden gereconstrueerd op basis van audioregistratie van in totaal vijftien filosofische gesprekken met kinderen (vijf verschillende scholen, drie verschillende leeftijdsgroepen). Van deze gesprekken (duur: 30 tot 45 min.) wordt een transcriptie gemaakt.

Deze transcripties zullen met verschillende instrumenten worden geanalyseerd:

- het handelen van de leraren (niveau 4) wordt geanalyseerd met behulp van de in het SLO-veldproject filosoferen op de basisschool (Bouwmeester, e.a., 1994) ontwikkelde schema voor interventies van de leraar. Hierin worden interventies gecategoriseerd naar o.a. 'bevordert verdieping', 'bevordert dialoog', e.d. Ter aanvulling hierop zullen we tevens gebruik maken van een typologie van interventies door leraren in filosofische gesprekken met kinderen, die door de Canadese onderzoeker Marie-France Daniel in verschillende onderzoeken is ontwikkeld en toegepast (Daniel, 2008). Zij onderscheidt ongerichte interventies, traditionele, interventies gericht op reflectie en die gericht op 'critical thinking'. Beide instrumenten moeten inzicht geven in de mate waarin en de wijze waarop leraren de doelen en uitgangspunten van het filosoferen in de praktijk vorm geven.
- het handelen van de kinderen (niveau 5) zal ook met twee instrumenten worden geanalyseerd. We maken op de eerste plaats gebruik van een observatieschema van het handelen van kinderen, zoals ontwikkeld en gebruikt in het vooronderzoek Democratie in Dialoog (Bartels, 2007 - 2). Analyse met behulp van dit schema geeft inzicht in de mate waarin en de wijze waarop in het concrete handelen van kinderen - hun vragen en uitspraken tijdens de gesprekken - de doelen en uitgangspunten van het filosoferen zichtbaar worden. Bijvoorbeeld: geeft spontaan een reden voor een opvatting, stelt een vraag aan een ander kind, e.d. Ter aanvulling hierop zullen we tevens gebruik maken van een typologie van de inbreng door kinderen in filosofische gesprekken met kinderen, zoals die door de Canadese onderzoeker Marie-France Daniel – ook in relatie tot bovenstaande - in verschillende onderzoeken is ontwikkeld en toegepast (Daniel, 2008). Zij onderscheidt hierin vijf typen: anekdotische, monologische, niet-kritische dialogische, semi-kritisch dialogische en kritisch dialogische. De typologie van Daniel passen we hier ook op toe om het handelen van de kinderen in de geregistreerde gesprekken in de onderzoeksscholen te kunnen vergelijken met dat in de vele filosofische gesprekken, die Daniel in haar onderzoeken heeft geregistreerd.

Voor de dataverzameling met betrekking tot het ervaren en geëffectueerde curriculum (niveau 5 en 6) zullen we gebruik maken van:

- enquête onder de kinderen, gericht op de vraag hoe kinderen het curriculum ervaren en wat ze denken dat ze ervan leren? Deze enquête wordt voorgelegd aan alle kinderen van groep 3 t/m 8 in de onderzoeksscholen. Hiervoor maken we gebruik van een vragenlijst die in het vooronderzoek 'Democratie in Dialoog' speciaal voor kinderen is ontwikkeld. Deze vragenlijst is een afgeleide van een lijst voor leraren uit 'Kinderen leren filosoferen' (Bartels, 2007 - 1), die weer een bewerking is van de zgn. 'lijst van Curtis', een door de filosoof Barry Curtis in de jaren tachtig ontwikkeld instrument (Bouwmeester, e.a. 1994).
- vijf groepsinterviews met kinderen; in elke onderzoeksschool een groepje van drie à vier kinderen. De interviewleidraad zal na de uitkomst van de enquête ontwikkeld worden. De interviews met de kinderen hebben tot doel door te kunnen vragen op de uitkomsten van de enquête, nadrukkelijk willen we de kinderen een rol geven in de duiding van de onderzoeksresultaten.
- enquête onder alle leraren van de deelnemende scholen. Hiervoor maken we gebruik van de vragenlijst voor leraren die hierboven is genoemd. Wat denken de leraren dat de kinderen leren van het filosoferen? Omdat in de genoemde vragenlijst de doelen geoperationaliseerd zijn naar concreet handelen van kinderen, kan direct geanalyseerd worden in welke mate de doelen van het filosoferen – in de ogen van de leraren – gerealiseerd worden.
- interviews met vijftien leraren. Dit zijn dezelfde leraren als degenen die worden geïnterviewd over hun interpretatie van het curriculum (niveau 3). Zij hebben ook de gesprekken geleid die geregistreerd en geanalyseerd zijn (niveau 4 en 5). Doel is door te vragen op de uitkomsten van de enquête. Ook de leraren willen we een rol geven in de duiding van de onderzoekresultaten. Er wordt voor dit interview in het onderzoek een specifieke leidraad ontwikkeld.

Onderzoek naar effecten op het handelen

Welke invloed heeft het filosoferen op het handelen van kinderen en leraren binnen de school (deelvraag 5)? Het gaat hier om de doorwerking met betrekking tot democratische omgangsvormen van het programma naar andere momenten en andere activiteiten in de school. Het is alleen mogelijk hierover uitspraken te doen vanuit de perceptie van de betrokkenen.

Daartoe zullen we interviews houden:

- vijf interviews met groepen kinderen (dezelfde als hiervoor genoemd);
- vijftien interviews met leraren (dezelfde als hiervoor genoemd);
- vijf interviews met de schoolleiders van de onderzoeksscholen. Hen wordt een beknopte vragenlijst voorgelegd met betrekking tot hun inschatting van de bijdrage van filosoferen met kinderen aan klimaat en democratische cultuur op school, en het gedrag van kinderen.

De interviews moeten nog ontworpen worden, bij de keuze van de items zullen we gebruik maken van elders ontwikkelde vragenlijsten, met name die naar burgerschapscompetenties van het Instituut voor de Leraren opleiding (ILO) van de Universiteit van Amsterdam (ten Dam, e.a.2007) en die van Veugelers e.a. naar effecten van burgerschapsvorming (Leenders e.a., 2007, Veugelers, e.a. 2005).

Onderzoeksscholen

Vijf basisscholen hebben zich thans bereid verklaard aan het onderzoek mee te werken:

- Statenschool in Dordrecht. Dit is een openbare jenaplanschool in het centrum van Dordrecht met ca. 320 kinderen.
- De Zevensprong in Boskoop. Dit is een katholieke jenaplanschool met ca. 200 kinderen.
- Icarus in Heemstede. Dit is een bijzonder neutrale school met ca. 250 kinderen.
- Het Landje in Rotterdam. Dit is een openbare basisschool in de binnenstad van Rotterdam met ca. 350 kinderen.
- De Hobbit in Leusden. Dit is een openbare basisschool met ca. 200 kinderen.

Onderzoeksplan en mijlpalen

Het onderzoek loopt van 1 september 2008 tot 1 september 2011.

Het tijdpad

periode	activiteit	opbrengst
Jaar 1 (sept. 2008 – aug. 2009) <i>deelvraag 1 en 2</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ literatuuronderzoek ▪ onderzoek naar de context van de onderzoeksscholen ▪ curriculumonderzoek op niveau 1 en 2.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ review artikel (sept 2009) ▪ schoolbeschrijvingen (sept 2009)
Jaar 2 (sept. 2009 – aug. 2010) <i>deelvraag 3 en 4</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ curriculumonderzoek op niveau 3 t/m 6 ▪ data-analyses	<ul style="list-style-type: none"> ▪ intern rapport (sept 2010)
Jaar 3 (sept. 2010 – dec. 2010) <i>deelvraag 5</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ onderzoek naar de invloed van het filosoferen ▪ analyses ▪ eventueel aanvullend onderzoek	
(jan. 2011 – aug. 2011)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ schrijven dissertatie	<ul style="list-style-type: none"> ▪ dissertatie (najaar 2011)

Literatuur

Akker, J. van den (1988). Ontwerp en implementatie van natuuronderwijs. Lisse: Swets en Zeitlinger

Akker, J. van den (2005). Curriculaire uitdagingen bij autonomievergroting van scholen. In W. Veugelers en R. Bosman (red), De strijd om het curriculum. Antwerpen – Apeldoorn: Garant

Anthone, R., Mortier, F. (2007). Socrates op de speelplaats. Leuven: Acco.

Anthone, R. (2005). Verborgene gedachten. Brussel: Initia.

Bartels, R. (2007). Kinderen leren filosoferen. Utrecht: Agiel.

Bartels, R. (2007). Verslag eerste fase onderzoek Democratie in Dialoog. Haarlem: Hogeschool INHOLLAND.

Berding, J. (1999). De participatiepedagogiek van John Dewey. Leiden, DSWO Press.

Bouwmeester, T., Heesen, B., Leeuw van der K., Speelman, L. (1994). Filosoferen op de basisschool. Enschede, SLO; Haarlem, Onderwijsbegeleidingsdienst Zuid-Kennemerland, Amsterdam, Centrum voor Kinderfilosofie.

Bron, J. (2006). Een basis voor burgerschap, een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs. Enschede, SLO.

Daniel, M-F. (2008). Learning to philosophize: positive impacts and conditions for implementation. In: Thinking, the journal of philosophy for children, volume 18, nr 4.

Dam, ten G., Geijssel, F., Ledoux, G., Reumerman, R. (2007). Meten van burgerschapscompetenties: een tussenstand. Paper ten behoeve van de onderwijsresearchdagen in Groningen, juni 2007. Amsterdam: ILO en SCO-Kohnstamm Instituut.

Dekker, P. en de Hart, J. (2002). Burgers over burgerschap. In Modern burgerschap, het sociaal debat deel 6. Den Haag, Elsevier, pp 21 – 35.

Franken, P., Hautvast, D., Hoeij van J. en Stroetinga M. (2003). Aan de slag met actief burgerschap. Handreiking voor scholen PO en VO. 's-Hertogenbosch, KPC-Groep.

Goodlad, J.I., Klein, M. Frances, Tye, K. (1979). Curriculum inquiry. New York: McGraw Hill.

Gunsteren, H. R. van (1992). Eigentijds burgerschap. Den Haag, WRR.

democratie leren door filosoferen

promotieonderzoek

IAPC (2007). Reviewed research on philosophy with children. Website IPAC:

<http://cehs.montclair.edu/academic/iapc/research.shtml#studies>

Kessels, J., Boers, E., Mostert, P., (2002). Vrije ruimte. Amsterdam: Boom

Leenders, H. en Veugelers, W. (2004). Waardevormend onderwijs en burgerschap, een pleidooi voor een kritisch-democratisch burgerschap. In: *Pedagogiek*, 24e jaargang, 4.

Leenders, H., Veugelers, W., Kat, E. de (2007). Contrasten en praktijken. Waardevormend onderwijs en burgerschapsvorming op drie vwo-scholen. In: *Pedagogische Studiën*, 84, 2.

Lipman, M. (1991). *Thinking in education*. Cambridge: Cambridge University Press

Martens, E. (2000). *Spelen met denken; over filosoferen met kinderen*. Rotterdam: Lemniscaat.

Onderwijsraad (2003). *Onderwijs en Burgerschap*. Den Haag, Onderwijsraad.

Onstenk, J. (2002). *Profielchets Burgerschapscompetenties in het beroepsonderwijs*. Zoetermeer: COLO.

Onstenk, J. (2005). *Geïntegreerd pedagogisch handelen. Een uitdaging voor opleiding en professionalisering van leraren*. Haarlem: Hogeschool INHOLLAND.

Portelli, P., and Reed, R. (1995). *Children, philosophy and democracy*. Calgary: Detselig.

Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (2007). *Vormen van democratie; een advies over democratische gezindheid*. Amsterdam, SWP.

Sasseville, M., bewerkt door Anthone, R. (2003). *Filosofie voor kinderen*. Alkmaar: Centrum voor Kinderfilosofie.

Schön, D. A. (1983). *The reflective practitioner*. New York: Basic Books.

Trickey, S. (2007). *An evaluation of the 'thinking through philosophy' programme*. Clackmannanshire, School Council.

Veugelers, W. (2003). *Waarden en normen in het onderwijs. Zingeving en humanisering: autonomie en sociale betrokkenheid*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Veugelers, W. & E. de Kat (2005). *Identiteitsontwikkeling in het openbaar basisonderwijs*. Antwerpen – Apeldoorn: Garant